

О. Машинов

МуСО Сандомини

ФАН ҲАКИДА



СУХБАТЛАР

А. ЖАЛИЛОВ

9
Ж-21

МУСО САЙРОМИЙ

1952/1-3

УИГА
БЕР. МАР.

УИГА
БЕР. МАР.

№ 37

Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг
Бирлашган нашриёти
Тошкент—1968

Қўлингиздаги брошюрада тарихчи ва шоир Мулло Мусо Сайромийнинг ҳаёти ва фаолияти ёритилади.

Унинг «Тарихи Эминия» асаридаги Шарқий Туркистон (Синьцзян) халқларининг XIX асрдаги миллий озодлик ҳаракатлари ҳамда уларнинг Ўрта Осиё халқлари билан бўлган дўстлик муносабатлари тарихига оид маълумотлар баён этилган. Брошюра кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Жалилов А.
Мусо Сайромий. Т. Ўзбекистон КП
МКнинг нашриёти, 1968.
22 бет. Тиражи 14950.

Джалилов А. Муса Сайрами.

9(C5)

Фундаментальная
БИБЛИОТЕКА
ТашСХИ

МУСО САЙРОМИЙ ВА УНИНГ ЯШАГАН ДАВРИ

Мулло Айсо ўғли Мулло Мусо Сайромий XIX аср ва XX асрнинг бошларида Шарқий Туркистон, яъни ҳозирги Хитой Халқ Республикаси Синьцзян Уйғур Автоном районининг Сайром районида яшаб ижод этган уйғур халқининг талант-ли тарихчиси, шоири ва давлат арбобидир. У Хитойда Манжур Чин сулоласининг истибдод ҳокимиятига қарши халқ озодлик ҳаракатлари ўсиб энг юқори чўққисига кўтарилган даврда ҳаёт кечирди. XIX асрнинг ўртасида Хитойда Чин ҳокимиятига қарши деҳқонлар қўзғолонлари кенг тус олди. «Тайпин»лар ҳаракати номи билан аталган Хитой деҳқонларининг бу қўзғолонлари муносабати билан миллатларнинг озодлик ҳаракатлари авж олиб кетди.

1755 йили Юннань мусулмонлари Султон Сулаймон бошчилигида Чин ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтардилар. 1762 йили Саньши ва Шаньси вилоятларида дунган аҳолиси ўз озодлик ва мустақиллиги учун қўзғолон кўтарди. Кўп ўтмай бу қўзғолон Шарқий Туркистонга ҳам етиб келди. Бу Чин сулоласининг Шарқий Туркистондаги ҳокимиятини хавф остида қолдирди. Чунки, Чин империяси Шарқий Туркистонни 1759 йили босиб олганидан сўнг, у ерда энг ашаддий

деспотик феодал ҳокимият ўрнатган эди. Улар 46 турли маъмурий ва диний амал, 34 турли маҳаллий амал жорий этиб, халқни маҳаллий амалдорлар орқали бошқарганлар. Маҳаллий амалдорлар — ҳоким, бек ва ҳоказолар устидан Чин амалдорлари назорат олиб борар эдилар. Амалдорларга маош берилмас, маош ўрнига даражасига қараб ер ва янчи деб аталган крепостной деҳқонлар берилар эди. Шарқий Туркистон аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган деҳқонлар Чин амалдорлари, хитой помещиклари ва маҳаллий феодал амалдорлар ва руҳонийлар томонидан уч ёқлама раҳмсиз эксплуатация қилинарди. Улар турли-туман солиқ, закот, божхирожлар тўлаганлар, феодал мажбуриятларни бажарганлар. Умуман Шарқий Туркистон меҳнаткашлари хитойлар томонидан жуда қаттиқ эзилган, хўрланган. Шунинг учун халқнинг сабркосаси тўлиб зулмга қарши қаҳр-ғазаблари кунсайин ортиб борган. Натижада 1765 йилдан бошлаб қатор қўзғолонлар, миллий озодлик ҳаракатлари бўлиб ўтди. 1765, 1816, 1825—1828, 1831, 1846, 1847 1855—1856 ва 1864 йиллари бўлиб ўтган қўзғолонлар шулар жумласига киради.

1864 йили бошланган қўзғолон бутун Шарқий Туркистон бўйлаб кенг қанот ёйди ва миллий озодлик ҳаракати шаклини олди. Натижада у ерда Чин ҳокимияти афдалиб Шарқий Туркистоннинг Жанубида Яқуббек давлати, Шимолида (Или вилоятида) Или Султонлиги вужудга келди. Яқуббек ҳокимияти 1878 йилгача ҳукм сурди. 1878 йили Чин аскарлари Шарқий Туркистонда ўз ҳокимиятини қайта тиклади.

XIX асрда яшаб ижод этган уйғур тарихчи ва адиблари ўз асарларида ўша улкан тарихий воқеаларни акс эттирганлар.

Машҳур шоир, тарихчи Мулло Билол бин Мулло Юсуфнинг «Китоб ғазот дар мулки Чин», «Нузугум» тарихий дostonлари, талантли тарихчи Мусо Сайромийнинг «Тарихи Эминия», «Тарихи Ҳамидия» асарлари, тарихчи Ашур Охунбинни Исмоил бинни Муҳаммад Фарбийнинг 1863—1864 йили ёзган «Амири олий», талантли шоир ва тарихчи Муҳаммад Солиҳ Ёркандийнинг 1864—1865 йиллари ёзган «Ғазот-ул муслимин», тарихчи ва шоир Муҳаммад Умар Марғинонийнинг «Жангнома» ва 1890 йили ёзган «Бадавлатнома» асари, тарихчи Ҳожи Юсуфнинг 1907—1908 йилларда ёзган «Жами-ул таворих» («Тарихи Яқуб бадавлат») тарихчи Муҳаммад аъламнинг 1894 йили ёзган «Тарихи Кошғар» ҳамда тарихчилар Сайид Муҳаммаднинг «Шарҳи шикаста нома», Қосимбекнинг «Ғулжанинг воқеотларининг баёний», Кори Қурбонали валади Ҳолид Ҳожи Аёгузийнинг «Тарихи жаридан жадида» ва «Тарихи Ҳамса» асарлари ана шулар жумласидандир. XIX асрда яшаб ижод этган уйғур тарихчилари орасида энг талантлиси, кўзга кўринган прогрессив тарихчи шоир ва давлат арбоби Мусо Сайромийдир. Сайромийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида маълумотлар жуда кам. Сайромий ҳақида баъзи бир автобиографик маълумотларни унинг «Тарихи Эминия» асарида учратамиз.

Мулло Мусо Сайромий Шарқий Туркистоннинг Кучор шаҳридан 70 километр ғарбда жойлашган Сайром қишлоғида тахминан XIX асрнинг II чорағида (1840 йиллар) туғилган. Бошланғич ҳамда умумий мадраса маълумотини Кучор шаҳрида олган¹. Тарихчи Муллол Мусонинг

¹ В. И. Новгородский, «Хрестоматия уйгурской литературы» из МИВ 1947 г. стр. 8—9.

тахаллуси туғилган қишлоғининг номи билан боғлиқдир. Унинг асли ота-боболари Ўрта Осиёнинг Сайром вилояти—Сайром томонидан эди.

1723 йили Тошкент ва Сайромни Жунгор хони Цовон Рабтан ўғли Шуно-Дад босиб олиб, у ер аҳолисини талон-торож этади. Сайромлик 60 хўжаликни Оқуйлик (асир, қул) қилиб Синьцзян территориясига олиб кетади. Улар Илида бир йил, Кўхна Турфонда икки йил яшаб, турли сабабларга кўра кўчиб юриб охири бир қишлоқда яшаб қолганлар ва у ерга Сайром деб ном қўйганлар.

Сайромий «Тарихи Эминия» китобида ёзишича Жунгория хонлиги йўқотилиб Чин империясининг ўрнатилиш даврида ўз юртларига кетаётган сайромликларни Хитой черикларининг¹ бошлиғи орқасига қайтариб Ёқоариқ мавзуга жойлаштирган. Улар Ёқоариқдан кўчиб Бой районига келиб у ерда ҳам туролмай бир қишлоққа бориб «Тоғ даҳнаси кенгров жой экан» деб у ерда ўтроқлашиб қолганлар. Улар ўзлари Сайромдан бўлганлари туфайли у ерни ҳам Сайром деб атаганлари ҳақида ёзади. Ва бобоси Камолиддин Сайдимга ҳижрий 945 (1538) йили Убайдуллохон (1533—1539) томонидан берилган ёрлиқнинг копиясини келтиради.

Сайромий Кучор мадрасасида 8 йилдан кўпроқ ўқийди. Бойлик Усмон охундан таълим олади. Усмон охун замондошларининг илғор фикрли олимларидан бўлиб Кучорда 1864 йили кўтарилган қўзғолонга актив қатнашган. Қўзғолонга Сайромий ҳам иштирок этган. У қўзғолон бошланганда Сайром қишлоғида эди. Қўзғолончи-

лар Кучорни қўлга киритиб Оқсув шахрига Сайром орқали юриш қилганида Кучор отрядига қўшилиб Лиқаб, Ёқоариқ, Оқсув, Учтурфонларда бўлган жангларда қатнашган. Қўзғолон ғалабасидан сўнг Мулло Усмон охун қози аскарлик амалида ишлаган. Сайромий эса Учтурфон ҳокими Маҳмуддин хўжанинг энг яқин маслаҳатчиси бўлиб, турли хизмат вазифаларини бажарган. Жумладан, у муҳрдорлик амалида бўлган. Учтурфон вилоятининг ғалла складларини бошқарган. Қўшимча Ўрда масжидида имом ва хатиблик қилган.

Учтурфон ҳокими ва бошқа йирик амалдор, уламолар ҳам Сайромийнинг маслаҳатисиз иш қилмас эдилар. У ўзи ҳақида «Бу камина муаллиф бу мазкур хўжам подшоҳ ҳузуринда¹ ҳам жулус ва ҳам анис эдим. Хоҳ уламо ва хоҳ фузало ва хоҳ ҳоким ва додхоҳ бу каминадин бемаслаҳат бир иш қилмас эди... Ва мен бирор кеча бежавоб бошқа ерга боролмас эдим... Ва махфий хат ва гап-сўзга асрор эдим. Ва тўққиз қоровулдин кирган ва чиққан одамлардин мен бохабар эдим... Мендин бежавоб қоровулдин киши ўтолмас эди... Кўп хурсанд ва фарахманд бўлиб мени муҳрдор қилиб муҳрни топширди. Ҳар нишон ва дастак бўлса менга таввиз қилур эди, муҳр босиб берур эдим...» деб ёзади. Сайромий Яқуббек ҳукмронлиги даврида (1866—1878) унинг саройида молия ва солиқ ишларини бошқарувчи закотчи ва мирзолик амалида 11 йил хизмат қилди. Бу ҳақда «Ва олдин жаноби олий (Яқуббек—Ж. О.) қўйғон закотчи хизматида ва мирзолик амалида ўн бир йил миқдори ҳам анис

¹ Черик — Синьцзянда Хитой аскарларини черик деб аташган.

¹ Хўжам подшоҳ — Учтурфоннинг 1864—1866 йиллардаги ҳокими Маҳмуддин хўжа.

ва ҳам жулус... юсунлуқ умрим убдон ўтти» деб ёзади.

Тарихчи умрининг сўнгги даврини Кучор шаҳарида тарихий асар ёзиш билан ўтказди. У 1903 йили «Тарихи «Эминия» асарини, 1908 йили «Тарихи Ҳамидия» номли асарини ёзди Мулло Мусо Сайромий 1917 йили Кучорда вафот этди. У салкам юз йил умр кўрди. Сайромийнинг мазкур асарларидан бошқа тарихий, адабий асарлари бўлиши эҳтимолдан узоқ эмасдир.

Шундай қилиб Сайромий Шарқий Туркистон халқларининг Чин ҳокимиятига қарши мустақиллик йўлидаги миллий озодлик ҳаракатларини ўз кўзи билан кўрди ва унда бевосита иштирок этди. Синьцзянда мустақил уйғур давлати ташкил топган ва ниҳоят ҳалокатга учраб хитой мустабидларининг протекторати қайта ўрнатилган бир даврда яшади, ижод этди.

МУСО САЙРОМИЙ ТАРИХЧИ ВА АДИБ СИФАТИДА

Мулло Мусо Сайромий уйғур халқининг прогрессив тарихчиси сифатида машҳурдир. У «Тарихи Эминия» асарида 1864—1878 йилларда Шарқий Туркистонда бўлиб ўтган унутилмас тарихий воқеаларни — 1864 йил қўзғолони, унинг миллий озодлик ҳаракат даражасига кўтарилиши, натижада шаклланган хонлик, ҳокимлик, султонликлар, уларнинг фаолиятини фактлар асосида ҳаққоний баён этиб, ёритиб берди. «Тарихи Эминия» асари ёзилиб, кўп ўтмасдан мазкур асар шарқшунос олим Н. Н. Пантусов тавсияси ва таҳрири остида 1905 йили Қозонда нашр этилди.¹

Орадан кўп ўтмай совет шарқшунослиги фанининг отахони академик В. В. Бартольд бу асарга рецензия ёзиб, унга ижобий баҳо берди. У, «Пантусов бу гал бизни ажойиб ёдгорлик — Ўрта Осиёнинг энг янги замон тарихи билан таништиради» деб ёзди. Асарнинг I дostonгача бўлган қисмидан солномалардан олинган материалларда баъзи жойларни қолдириб тўла бермаганини эслатади. Ёзма манбалар эмас, балки халқ ривоятларидан фойдаланган баъзи жойларда камчиликлар мавжудлигини кўрсатади. Лекин, Яқуббек ҳукмронлиги давридаги воқеалар жуда тўла ва аниқ, ишонарли ёзилган бўлиб, бу давлат ҳақидаги адабиётларни қўшимчалар билан тўлдиради. Автор Яқуббекка яқин бўлишига қарамай, унинг ҳукуматни идора этишдаги камчиликларини яширмай батафсил тўғри баён этади.

Тарих фанлари кандидати К. Усмонов 1864 йил Шарқий Туркистондаги қўзғолон ҳақидаги уйғур манбалари устида тўхталиб, Мусо Сайромий асарининг қимматли манбалигини таъкидлайди. Уша давр буржуа олимларининг 1864—1878 йиллар ҳаракатларига бўлган қарашларининг нотўғрилигини аниқ кўрсатади. Уни тўғри, чин моҳияти билан тушуниб олишга ёрдам беради. Сайромий асари яна шунинг учун ҳам муҳимки, унда маҳаллий аҳолини феодал эксплуатация қилишнинг турли формалари ва унинг Манжур империясининг йиқилиши ва кризис шароитида кучайиши ва ўз ифодасини топган деб ёзади.¹

Тарихчининг асари нашр этилгандан сўнг икки-уч ой ўтгач, «Туркистон вилоятининг газета-

¹ К. Усмонов. Уйғурские источники о восстании в Синьцзяне 1864 года. «Вопросы истории», 1947, № 2. 87, 89-бетлар.

¹ Тарихи Эмэние, истории владельцев Кашгарии. Казань, 1905.

си»да¹ шундай муҳим аҳамиятли тарихий асар босилиб чиққанлиги ҳақида кичкина аннотацияси билан эълон ёзилган эди. Кейинги сониди уни ўқиб чиққан китобхоннинг ижобий тақризи босилди².

Шарқшунос тарихчи олимларимиз томонидан Сайромий китобига берилган баҳолар унинг тарихчи сифатида танилганини ифодалайди. Ҳақиқатан ҳам тарихчининг бу асари Ёқуббек давлатининг давлат тузилиши, социал-экономик аҳоли, унинг чет эллар билан муносабати, айниқса Шарқий Туркистон халқларининг Ўрта Осиё халқлари, биринчи навбатда ўзбек халқи билан бўлган дўстлик, сиёсий, маданий ҳамкорликларига доир фактик материалларга бой асар ҳисобланади. «Тарихи Эминия» асарининг автографи бизгача етиб келмаган. Лекин, унинг Шарқий Туркистонда кўчирилган битта қўлёзма нусхаси³ билан 1905 йили Қозонда нашр этилган босма нусхасига эгамиз. Асарнинг қўлёзма нусхаси Мулло Муҳаммад Темур Қумулий ибн Умар ибн Нур Мулло Тўхти Ниёз Қумулий томонидан кўчирилган. У 302 варақдан иборат бўлиб, Қозонда П. П. Пантусов томонидан 1905 йили нашр этилган нусхага ўхшаса-да, бўлимларга бўлинишда баъзи тафовутлар мавжуд⁴.

Сайромийнинг китобларида ўзи томонидан яратилган поэтик томони яхши ишланган рубоий, маснавий ва қитъаларни жуда кўп учрата-

¹ «Туркистон вилоятининг газетаси», 1906 йил, № 55.

² Ўша газета 56-сон.

³ Бу нусха ССР Фанлар академияси Осиё халқлари институтини қўлёзмалар фондида с 335 (502 ок) шифр остида сақланади.

⁴ Л. В. Дмитриева, А. Ш. Мугинов, С. Н. Муратов. «Описание тюркских рукописей Института народов Азии» том I. М. 1965. 151—152-бетлар.

миз. Бу эса унинг шоирлик маҳоратидан далолат беради ва кишида умрининг охирларида бирор девон ёзиб қолдирган бўлиши мумкин деган фикр туғдиради.

Сайромий шеърларига мисол сифатида Яқуббек вафотининг баёнидан сўнг ёзилган маснавийларидан бир парчани китобхонга ҳавола қиламиз.

Умр кўркам узун амр маҳолдур,
Бу дунёнинг бақоси фот заволдур.
Ҳамиша бўлмағайлар подишолик,
Умид йўқ мулки дунёдин вафолик,
Ҳамиша йўқ тириклик ҳеч кишига,
Вафо йўқ, дунёнинг неъматларига.
Жаҳон фоний дурур эй хўжа зинҳор,
Ки сен боқий тасаввур этма эй ёр.
Ки ҳақ боқи дурур дунё урус,
Эрур фоний неча кўргузса они.

Бу ерда тарихчининг дунёқараши шу даврдаги диний қарашлардан холи эмаслигини кўра-миз. Аммо, жамиятнинг бошқа аъзоларига нисбатан Сайромий илғор фикрларни олға сурди. Меҳнаткаш халқлар ҳақида қайғурди. Бу фикрни шеърларида ҳам ёритиб ўтди. Сайромий асарларини ўқиган ҳар бир кишида уни адиб сифатида танишига ишончимиз комилдир.

«ТАРИХИ ЭМИНИЯ» ҚИММАТЛИ ТАРИХИЙ АСАР

Тарихчи бу асарида фақат 1864 йил қўзғолони, унинг натижасида шаклланган ҳокимиятлар, Яқуббек давлати ва унинг барҳам топиши ҳақида маълумот берибгина қолмайди. У Шарқий Туркистонда 1864 йилгача қадимдан ҳукм сурган хонлар, ҳокимлар ҳақида ҳам ёзади. Шарқий Туркистоннинг хитойлар томонидан босиб олиниши ва ҳукмронлиги тўғрисида тўхталар экан, у даврда бўлиб ўтган миллий озодлик ҳаракатлари, қўзғолонлар ҳақида муҳим материаллар

беради. Шунингдек бундай озодлик, мустақиллик йўлидаги курашларда Ўрта Осиё, айниқса ўзбек халқининг сиёсий-маданий ҳамкорлиги ёритилди. Сўнгра 1864 йил қўзғолонининг келиб чиқиш сабаблари қандай боргани, Якуббек давлатининг ташкил топиши, унинг чет эл мамлакатлари билан дўстлик, савдо, дипломатик алоқалари, Якуббек давлатининг Хитойлардан енгилиши ва охири барҳам топишини фактик материаллар билан акс эттиради. Якуббекнинг Шарқий Туркистонда мустақил уйғур давлати ташкил этгани ва уни бирмунча ривожлантирганини тақдирлайди. Аксинча, Якуббек ҳокимиятни қўлга олгунча ҳокимият учун ўзаро урушларда жуда кўп қон тўкилгани, ўз ҳукмронлиги даврида халққа оғир жабр-зулм қилганларини танқид қилади.

Масалан, Шарқий Туркистонда Хитой истибдодига қарши 1825—1828 йилларда бўлиб ўтган Жаҳонгир хўжа бошчилигидаги қўзғолон тўғрисида бундай маълумот беради. Қўзғолонни бостиришда хитойларга бир қисм маҳаллий амалдорлар ёрдам берди. Хитойлар шундай амалдорлардан Озоқбекни Қашқар ҳокими, Аҳмадбекни Оқсув ҳокими қилиб белгиладилар. Қўзғолончиларни ва уларга ёрдам берган аҳолини ўлдириб, мол-мулкини мусодара этдилар. Ўн мингдан кўп хотин-қиз ва йигит-болаларни Шарқий Туркистоннинг Шимолига ва Ғарбий-Шимолий Хитойнинг Ланжу шаҳрига сургун қилинди. Хитой ва қалмоқларга қул-чўри қилиб берилди. Улар эса хотин-қизларни мажбуран ўз никоҳига киритди, деб ёзади. Халқ қўзғолонлари раҳмсиз бостирилиб туришига қарамай Синьцзян халқи ўз курашини тўхтатмаган. Хитой амалдорлари, судхўрлари ва помещикларининг зулми энг охиригича етгач, 1864 йил қўзғолонни бошланганлиги

баён қилинади. Тарихчи — неча қисм божлар пайдо бўлди — туз пули деб, раия—фуқаро пули деб ва ҳар ойда одам бошига пул қўйиб олди, бунини «чўқобоши» деб атади. Хулласкалом, раиялар устига албон-ясоқ тўла бўлди. Оромимиз йўқ бўлди. Пули бор одамлар ночор хитойларга ва катта бекларга одам бўлиб ҳимоятига кирди. Умуман солиқ, пули йўқ бечора ғариблар устига қолди. Кўтаролмай ва ором ололмай ер, сув, асбоби рўзгор ва чорпойлари хитойларга гаровга кетдилар... деб ёзади. Ва кимки пул берса унга амал бергани, ҳатто у ҳақда очиқдан-очиқ эълонлар чиқарилгани натижасида ҳокимият бир гуруҳ феодал амалдор, бойлар, қиморбозлар қўлига ўтганини ёзади. Мисол тариқасида Рустамбек 2000 ёмбў бериб Ёркентга, Сайидбек 1500 ёмбў бериб Оқсувга, Қутлуқбек пул бериб Қашқарга ҳоким бўлиб олишди. Улар амалга ўтирганидан сўнг берган пуллари 5—10 барабар ортиғи билан йиғиб олар эдилар. Муаллиф сўзи билан айтганда «фуқаро-раиялар кўз ёшидан парҳез ва эҳтиёт қилмадилар... Зоҳиран хонга (Хитой хонига) хизмат қилиб черикларини боқиб юртларига эгадорлик қилдик дедилар. Ожиз фуқаро-раияларни отани болага ва болани отага улаштирмай ва қўшмай албон ёсоққа ҳайдадилар...» Шу билан хитой ва маҳаллий феодал помещикларнинг зулми қўзғолоннинг келиб чиқишига сабаб бўлганини бирма-бир кўрсатиб беради. «Тарихи Эминия»да 1864 йил қўзғолон ҳаракатлари муфассал ҳикоя қилинган.

1281 йил муҳаррам ойининг биринчи куни (1864 й. 7 июнь) шанба кечаси халқ қўзғолон кўтарди. Дунганлар Кучор қалъаси Хитой казармаларига ўт қўйиб, хитой черикларини ўлдириб, қўзғолонга қўшилдилар. Хитойлар билан бўлган

жангларида қўзғолончилар ғалабага эришди. Қўзғолончилар Кучор ҳокими Муҳаммад Қурбонбек ва Аҳмад Вонгбек каби 8 нафар Кучор бекларини қатл қилдилар. Рошиддин хўжани Кучор хони қилиб қўйишди. Қўзғолоннинг иккинчи кунини Бурҳониддин хўжани амир лашкар, Мулло Усмон охунни қози аскар қилиб тайинлаб, Маҳмуддин хўжани ҳамроҳ қилиб лашкарлари билан Бой, Сайром, Оқсув ва Қашқарга Хитойларга қарши уруш сафарига юборди. Улар Сайром ва Бойларни Хитойлардан озод қилди. Жамолиддин хўжа бошчилигидаги отряд Оқсувни хитойлар қўлидан тортиб олди. Оқсувга Жамолиддин хўжа ҳоким бўлди. 1281 йил сафар ойининг 14 (1864 йил 20 июль)да Бурҳониддин хўжа, Холлиддин хўжалар Учтурфонга юриш қилиб уни хитойдан озод қиладилар. Бурҳониддин хўжа уернинг ҳокими қилиб белгиланди. Кўп ўтмай Кўрло, Қорашарлар қўзғолончилар қўлига ўтади. Исҳоқ хўжа бошчилигидаги отряд 1864 йил сентябрида Турфон, Лукчинларни хитойлардан озод этади. Шундан кейин Рашиддин хон қўшинини Ёркент, Қумулларни ўзига бўйсундиради. Сайромий сўзи билан айтганда Рашиддинхон Шарқий Қумул ва Бориқўл, Шимолий қалмоқ ичи Юлдуз музофоти, Фарбий Моролбоши ва Ёркент, Жанубий Лўб бўлган территорияда ўз ҳокимиятини ўрнатди.

Қўзғолон бутун Шарқий Туркистонни қамраб олди. Уша даврда Қашқарда қипчоқ Сиддиқбек ҳокимияти ўрнатилди.

Урумчида Довуд халфа бошчилигида Хитой ҳокимиятига қарши қўзғолон бўлиб, Хитойлар устидан ғалаба қозонилди. Довуд халфа ҳокимият тепасига чиқди. Бу қўзғолонга кучорликлар катта ёрдам кўрсатдилар.

Или вилоятида Абдурасулбек раҳбарлигида Или султонлиги ташкил топди. Сайромий ана шу воқеаларни баён этар экан, Хўтан халқининг Хитойларга қарши қўзғолони ҳақида кенг маълумот беради. Хўтан қўзғолончилари ғалабага эришгач камбағалпарвар Мулло Ҳабибулло муфтини подшоҳ қилиб тайинлади. Уни Ҳожи подшоҳ деб атар эдилар. Ҳожи подшоҳ Хўтанда янги сарой, мактаб, мадраса-мачитлар қурдирди. Етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган аҳолини ўқишга мажбур этди. У бир мисқоллик оқ танга зарб этди. Уни халқ севар эди, деб Ҳожи подшоҳнинг маърифатпарварлиги тўғрисида фахр билан гапирди. Шундай қилиб 1864 йил қўзғолон миллий озодлик ҳаракат даражасига кўтарилганини жуда усталик билан ёритиб беради. Ҳақиқатан ҳам қўзғолон натижасида Кучор, Хўтан, Қашқар, Урумчи, Иллини марказ қилган бешта ҳокимият юзага келган эди. Мусо Сайромий асарида Яқуббек ва унинг даврида содир бўлган воқеалар ҳаққоний ёритилган, Яқуббек тўғрисида автобиографик маълумот берилган.

Сайромийнинг ёзишича Яқуббек Тошкент музофотининг Пискент деган мавзуида туғилган. Нормуҳаммад қушбеги Тошкент ҳокимлиги даврида турли амалларда бўлди. Қаноатшоҳ додгоҳ ҳокимлиги даврида эса, маҳрам, маҳрамлар юзбошиси ва Оқмасжид ҳокими амалларида бўлди. Яқуббекнинг Тошкент ҳокимлигини сўнгра Қўқон тахтини эгаллашга интилиши фош бўлгандан кейин у Маллахон (1858—1862) таъқибидан қочиб икки марта Бухорода бўлган, орада Хўжандга ҳоким бўлиб турган, охири Бухородан қочиб келганида Қўқон хони уни Қашқар ҳокими Сиддиқбек томонидан таклиф қилинган Бузрук хў

қил ўйғур давлати ташкил этишда Ўрта Осиё, айниқса ўзбек халқи қардошларча катта ёрдам берганлиги ҳатто, раҳбарлик роль ўйнаганини кўрсатади.

Шундай қилиб, биз юқорида «Тарихи Эминия» асаридаги муҳим маълумотларнинг баъзи бирларинигина баён этдик. Шу билан, кенг ўқувчилар оммасига бу асарнинг муҳим тарихий асар эканлигини тушунтира олган бўлсак ўзимизни бахтли санар эдик.

Ўйғур халқи Мулло Мусо Сайромийни таланти тарихчи, шоир ва давлат арбоби сифатида танийди ва ҳурмат қилади.

Совет халқларининг Шарқ халқлари билан дўстлик алоқаси кун сайин ўсаётган ва мустаҳкамланаётган бир вақтда совет кишиларида Шарқ мамлакат халқларининг ўтмиши ва улар билан бўлган иқтисодий ва сиёсий ва маданий алоқалари тарихига қизиқиш кун сайин ортиб бормоқда. Шундай ажойиб давримизда прогрессив тарихчи ва давлат арбоби Мулло Мусо Сайромийнинг ижодий фаолияти билан танишиш муҳим аҳамиятга эгадир.

МУНДАРИЖА

Бет

Мусо Сайромий ва унинг яшаган даври	3
Мусо Сайромий тарихчи ва адиб сифатида	8
„Тарихи Эминия“ қимматли тарихий асар	11